

Проблеми пред развитието на урбанизацията в българските земи под османска власт през XIX век (до 1878 година)

Problems of the Development of Urbanization in the Bulgarian Lands under Ottoman Rule during the Nineteenth Century (until 1878)

Венцислав МУЧИНОВ
Ventsislav MUCHINOV

DOI: 10.61836/MCSY4194

Received: 01.08.2024
Available online: 21.11.2024

***Abstract:** The article examines the main problems of the development of urbanization in the Bulgarian lands in the 19th century - of a political and administrative, economic, sanitary-hygienic, epidemic and urban planning nature. The efforts of the Ottoman authorities and the local population to deal with the problems, which hinder the normal functioning of socio-economic life in the Balkan provinces of the Ottoman Empire, are analyzed. As a result of these efforts, the living conditions in the cities in the Bulgarian lands have improved, their economic and demographic development has been stimulated and the process of urbanization in the region has been activated on the eve of the Liberation of Bulgaria.*

Key words: Ottoman Empire, Bulgarian lands, economic and demographic development, urbanization, modernization

JEL: N33, N63, N73, N93

Под *урбанизация* в специализираната литература се разбира процесът на нарастване на броя и големината на градовете и повишаване на ролята им във всички сфери на обществения живот. Този процес се характеризира с концентрацията на все по-голям дял от населението в градовете (особено в големите градски центрове) и същевременно – с приобщаване на все по-голяма част от хората към градския начин на живот, мислене и поведение. Деветнадесети век е ключов за развитието на урбанизационния процес в европейските страни и САЩ, тъй като през това столетие вследствие на икономическия растеж настъпва значително нарастване на нивата на урбанизация. Към 1800 г. едва 10,7% от населението на Европа и Северна Америка живее в градовете с над 5 000

жители, докато към края на XIX в. делът на населението, обитаващо тези селища, вече надхвърля 30%. На практика именно през периода от началото на XIX в. до Първата световна война се формира съвременната градска система на европейските страни и САЩ посредством разрастването на съществуващите градски центрове и появата на голям брой нови градове (Vairoch, Goertz, 1986, pp. 285–305).

Интерес представлява въпросът, доколко характерният за развитите европейски страни през XIX в. урбанизационен процес засяга населените с българи балкански провинции на Османската империя, тъй като доминиращата теза в родната историография е, че по отношение на България урбанизацията е процес, който се развива в следосвобожденската епоха и най-вече в периода след Втората световна война (Marcheva, 1997, pp. 119–130; Vezenkov, 1999, pp. 56–69; Vezenkov, 2001, p. 17 et seq.; Peukovska, 2019, p. 259 et seq.). Проведеното през последните години детайлно изследване по темата за урбанизацията в българските земи под османска власт през XIX в. (до 1878 г.), в резултат на което беше издадена едноименната монография (Muchinov, 2024), обаче коригира посочената теза и доказва, че за съвременната територия на България урбанизацията е процес, който започва да се осъществява още преди Освобождението под влиянието на комплекс от фактори от политико-административно, обществено-икономическо, демографско и пр. естество.

Осъществените в посоченото изследване обработка и съпоставителен анализ на наличния изворов материал от османотурски, български, гръцки, руски, западноевропейски и пр. произход¹ показаха наличието на отчетлива възходяща тенденция в динамиката на урбанизацията в днешните български земи през периода от началото на XIX в. до 70-те години на века, благодарение на която делът на градското население в проучваната територия се увеличава над два пъти, като в навечерието на Освобождението относителният дял на населението, обитаващо градовете, надхвърля 22%. По този начин българските земи постепенно влизат в синхрон с посочената обобщоевропейска тенденция за значително нарастване на нивата на урбанизация през XIX в. (Muchinov, 2024, pp. 251–261).

Трябва да се отчете, че констатираната възходяща тенденция в динамиката на урбанизацията в днешните български земи през разглеждания период се осъществява въпреки наличието на редица *неблагоприятни фактори* от политически, икономически, епидемичен и пр. характер. В следващия текст ще се направи опит да се посочат и анализират основните групи проблеми, които оказват негативно влияние върху развитието на градовете в българските земи под османска власт през XIX в. (до 1878 г.).

¹ За изворовата база на изследването вж. по-подробно: Muchinov, 2024, pp. 21–28.

1. Проблеми пред развитието на урбанизацията от политико-административен характер.

1.1. Проблеми, свързани с обезпечаването на сигурността на населението в българските земи и ограничаване на разбойничеството, което възпрепятства нормалното функциониране на общественоеикономическия живот.

В началото на изследвания период тези проблеми са породени от продължителните *кърджалийски размирици* от последните десетилетия на XVIII и началото на XIX в., които довеждат до неколкочратно разоряване на повечето градове в българските земи (Mutafchieva, 1993). Последниците са особено тежки за по-малките населени места с формиращ се градски облик, като Тетевен, Габрово, Трявна, Елена, Калофер, Копривщица, Панагюрище, Станимака (дн. Асеновград) и др., които в резултат на кърджалийските нападения губят голяма част от своето население и сграден фонд, а възстановяването на техните позиции в стопанско и демографско отношение отнема продължителен период (Muchinov, 2024, pp. 39–52).

С възстановяването на ефективния контрол на Високата порта върху управлението на балканските провинции на империята през 20-те и 30-те години на XIX в. се подобрява значително сигурността и се дава възможност за разрастване на вътрешната търговия и транспорта (Palairat, 2005, pp. 52–68). Изворовите данни и краеведските проучвания за всички по-важни търговски и промишлени центрове в българските земи през XIX в. недвусмислено показват, че техният стопански и демографски просперитет започва, след като към 1830 г. се прекратяват кърджалийските, даалийските и другите разбойнически нападения и по този начин се създават по-благоприятни условия за живот и търговия. Настъпилият през следващите десетилетия икономически и демографски подем в населените с българи територии на Балканите се стимулира от реформаторските усилия на османските управляващи след издаването на Гюлханския хатишериф през 1839 г., поставил началото на нова епоха в историята на Османската империя – тази на *Танзимата* (Dumont, 1999, pp. 472–535). По-голямата сигурност, заедно с по-добрите възможности за стопанска реализация и социално издигане, които предлагат градовете в Османската империя през реформената епоха, довеждат до активизиране на урбанизацията, включително и в населените с българи балкански провинции на империята.

Въпреки засилването на централната власт, и след 1839 г. проблемите с разбойничеството продължават да бъдат сред сериозните пречки за нормалното функциониране на търговията и съобщенията в османските провинции. Тези проблеми нарастват значително през 60-те и 70-те години на XIX в. след настъпването на

българските земи на близо 200 000 черкезки бежанци от Кавказ (Muchinov, 2013, 171–188; Muchinov, 2016). Със своите разбойнически действия черкезите нарушават търговските връзки между градовете и селищата в техните околности, като по този начин оказват негативно въздействие върху цялостното обществено-икономическо развитие на българските земи в навечерието на Освобождението.

1.2. Проблеми, породени от постоянните промени в административно-териториалното устройство на Османската империя и в състава на провинциалната османска администрация.

През XIX в. османските управляващи извършват значителни промени в административната организация на населените с българи владения на империята, свързани с опитите на централната власт да засили контрола над своите балкански провинции. Предприетите промени оказват силно влияние върху урбанизацията, тъй като стимулират развитието на някои градове за сметка на други западащи градски средища. Центрове на административни единици от висок ранг (*санджаци* и *еялети/вилаети*) в българските земи стават градове като Пловдив, Сливен, Варна, Русе, Търново, Ниш, Скопие, Битоля и др., които изпъкват със своето икономическо развитие. Издигането на посочените градове в административно отношение благоприятства техния по-нататъшен икономически и демографски просперитет (Muchinov, 2022).

Същевременно предприетите през XIX в. промени в административно-териториалното устройство на Османската империя оказват неблагоприятно отражение върху някои значими в миналото градски центрове, като София, Кюстендил, Никопол и Силистра, които губят дотогавашните си позиции в османската административна йерархия. Пример за това е гр. София, който след началото на XIX в. постепенно е изместен като център на Румелийския еялет от Битоля – процес, който допринася съществено за упадъка на София през първата половина на века и за значителното намаляване на населението на града през този период. Негативната тенденция в административното, стопанското и демографското развитие на София започва да се преодолява едва през 60-те и 70-те години на XIX в. Още по-сериозни са последиците за град като Никопол, който след разформироването на Никополския санджак никога повече не възвръща предишното си административно значение и демографски потенциал. Това показва, че настъпилите през XIX в. промени в административно-териториалното деление на населените с българи провинции на Османската империя имат дълготраен ефект, често надхвърлящ хронологическите граници на изследвания период (Muchinov, 2024, pp. 77–98).

Неблагоприятно въздействие върху урбанизацията оказват и *непрекъснатите промени в състава на провинциалната османска администрация*, които водят до липса на приемственост и значително забавяне в осъществяването на необходимите за просперитета на градовете благоустройствени мероприятия. Честите

промени в местните административни органи продължават дори и след провеждането на вилаетската реформа от 60-те години на XIX в. Така например, в десетилетието след смяната на Мидхат паша като управител на Дунавския вилает, от 1868 до 1877 г., на валийския пост се сменят осем души, а заедно с управителите всеки път се подменя и голяма част от местната администрация (Tafrova, 2010, p. 191). Ф. Каниц основателно констатира, че подобни чести смени нанасят много поражения на тръгналата по пътя на прогреса и напредъка Дунавска България (Kanitz, 1995, pp. 288–289).

2. Проблеми, породени от спецификите в развитието на икономиката, транспорта и съобщенията в балканските провинции на Османската империя.

Задържащо влияние върху развитието на урбанизацията в българските земи през XIX в. оказват и някои *фактори от икономическо естество* – най-вече слабото развитие на фабричната промишленост. Този факт представлява едно от съществените различия между процеса на урбанизация в българските земи под османска власт и този, който протича в европейските държави през XIX в. За разлика от западноевропейските страни, където индустриалното производство е основната движеща сила на урбанизацията, в българските земи (а и в Османската империя като цяло) фабричната промишленост така и не успява да постигне някакъв особен растеж² – въпреки опитите на Мидхат паша да съдейства и покровителства изграждането на фабрични предприятия на територията на Дунавския вилает³.

В българските земи ролята на движеща сила на урбанизацията е поета от *протоиндустриалните центрове* (предимно в сферата на текстилното производство) в зоната на Стара планина, подбалканските котловини и Средногорieto, като Габрово, Трявна, Котел, Карлово, Сопот, Калофер, Копривщица, Панагюрище и др., които на практика представляват едни от най-динамично развиващите се в стопанско и демографско отношение селища от градски тип в

² Според проучванията на Ив. Русев, до Освобождението в българските земи са основани едва две модерни фабрики (в Сливен и в с. Дермендере, дн. Първенец, Пловдивско) и между 10 и 15 протофабрики, основно в областта на текстилното производство (Roussev, 2016, pp. 33–55).

³ За политиката на Мидхат паша за развитие на фабричната промишленост в Дунавския вилает през 60-те години на XIX в. вж. Pletnyov, 1976, pp. 67–77; Bakardzhieva, 2009, pp. 111–116. Както обобщават авторите, политиката на Мидхат паша в тази насока не успява да постигне поставените амбициозни цели поради редица причини, сред които се нареждат липсата на достатъчен финансов ресурс и добре подготвени кадри, остарялото законодателство в Османската империя, липсата на държавна протекционистична политика и не на последно място – нежеланието на едрия капитал да рискува и да се насочва към изграждането на фабрики.

българските земи през втората и третата четвърт на XIX в.⁴ Значителното увеличаване на броя на тяхното население през този период (от два до три пъти за повечето от посочените населени места) обаче води до определен дисбаланс между числеността на местните жители и възможностите за тяхното препитание – проблем, който намира решение посредством извършването на интензивни временни трудови миграции към североизточните български земи и най-вече Добруджа, към столицата Цариград и големите градски центрове в Анадола, където жителите на старопланинските, подбалканските и средногорските градчета запълват свободните стопански ниши, най-вече в сферата на абаджийството и търговията (Todorov, 1972, pp. 347–362; Georgieva, 2023; Muchinov, 2024, pp. 107–116).

Сред основните движещи сили на урбанизацията в българските земи са и търговските центрове по дунавското и черноморското крайбрежие, както и във вътрешността, като Русе, Варна, Свищов, Търново, Плевен, Пловдив, Сливен и др., посредством които се осъществява търговията между балканските владения на Османската империя и европейските страни. Развитието на градовете в региона обаче се затруднява от *лошото състояние (особено до средата на XIX в.) на транспортната и съобщителната инфраструктура в българските земи*. Именно в тази сфера през третата четвърт на XIX в. османските власти предприемат мерки за изграждането на модерна железопътна, шосейна и телеграфо-пощенска мрежа, посредством която да се стимулира развитието на търговията и икономиката по Долния Дунав и Черноморския басейн. Най-активни действия в тази насока са предприети в Дунавския вилает по време на управлението на Мидхат паша (1864–1868 г.), когато е пусната в експлоатация железопътната линия Русе–Варна и е изградена мрежа от шосета, посредством които се подобряват значително връзките на дунавските и черноморските пристанища с градските средища и плодородните райони във вътрешността на провинцията (Pletnyov, 1976, pp. 38–67; Bakardzhieva, 2009, pp. 85–102). Построените железопътни линии, шосета, мостове и други съоръжения стимулират стопанското развитие и нарастването на числеността на населението на повечето градове в проучваното пространство. От особено важно значение е, че посредством новоизградените пътни артерии градският начин на живот прониква в селските райони във вътрешността на българските земи, допринасяйки за започналата промяна на облика на редица населени места (Muchinov, 2024, pp. 138–156). Трябва обаче да се отчете, че редица от запланираните и започнати от османската власт инфраструктурни проекти не

⁴ С изключение на Карлово, останалите посочени старопланински, подбалкански и средногорски селища получават официален градски статут от страна на османската власт едва през третата четвърт на XIX в. – най-вече след вилаетската реформа от 1864 г. По-подробно по този въпрос вж.: Muchinov, 2020b; Muchinov, 2024, pp. 225–240.

са завършени до Освобождението – както поради липсата на достатъчен финансов ресурс, така и поради посочените вече постоянни промени в провинциалната османска администрация, която трябва да ръководи и контролира тяхното реализиране.

3. Проблеми пред урбанизацията от санитарно-хигиенно и епидемично естество.

Неблагоприятно въздействие върху градското развитие оказва ниското ниво на санитарни и хигиенни условия на живот в градовете в българските земи под османска власт – обстоятелство, което благоприятства широкото разпространение на заразни болести и епидемии (като чумата и холерата) и съответно оказва силно влияние за по-високата смъртност сред градските жители в сравнение с тази при селското население (Shterionov, 2012, pp. 96–97). От наличните източници може да се изчисли, че по време на силните фази на чумните и холерните епидемии от първата половина на XIX в. засегнатите градове в българските земи губят от 10–15% до над 30% от своето население (Manolova-Nikolova, 2004, pp. 90–92; Muchinov, 2024, pp. 158–160). За лошите санитарно-хигиенни условия в градовете допринася и липсата до средата на XIX в. на политика от страна на османската власт за благоустройство и хигиенизиране на градските средища в обитаваните от българи османски владения на Балканите.

Ситуацията започва да се променя след 30-те години на XIX в., когато османските управляващи започват да полагат усилия за ограничаване на разпространението на епидемичните заболявания в Османската империя посредством изграждането на цялостна карантинна система в империята и създаването на модерни (предимно военни) болници по европейски образец. От изключително важно значение за изграждането на медико-санитарната мрежа в българските земи са мерките, които османските власти (както на централно, така и на местно ниво) предприемат през 60-те и 70-те години на XIX в. за ограничаване на разпространението на върлуващите през този период холерни епидемии. Предприетите във връзка с тези епидемии мерки за подобряване на хигиената в населените места и за изграждане на мрежа от болнични заведения в по-големите градски центрове довеждат до повишаване на нивото на здравеопазване в тази част от османските владения на Балканите (особено в Дунавския вилает) и до подобряване на здравната култура на местното население. Въпросните мерки представляват съществен фактор за активизиране на урбанизацията в региона, тъй като водят до намаляване на смъртността в градовете и съответно – до създаване на по-благоприятни условия за увеличаване на числеността на обитаващото ги население (Muchinov, 2020a; Muchinov, 2024, pp. 164–186).

4. Проблеми от градоустройствен характер

Както вече се отбеляза, до средата на XIX в. османската власт полага твърде малко усилия за благоустройството на градовете в българските земи и за подобряване на свързващата ги пътна мрежа. Градовете в Османската империя, включително столицата Цариград, страдат твърде често от пожари, които изпепеляват цели жилищни квартали поради преобладаващата архитектура от сгради с дървена конструкция, застроени около неправилни, тесни и криволичещи улици. Едва през 40-те и 50-те години на XIX в. османските управляващи започват да предприемат по-активни действия за модернизирание на градската структура на османската столица и някои по-значителни пристанищни градски центрове (Gençer, Çokuğraş, 2016; Muchinov, 2024, pp. 190–197). Трябва обаче да се отбележи, че тъй като до Освобождението на България приетите за Цариград градоустройствени разпоредби не са задължителни за всички градове на империята, тяхното прилагане в османските провинции, включително и в българските земи, зависи до голяма степен от инициативността на местната администрация и досега на провинциалните управители с постиженията на западноевропейската урбанистика.

Най-енергични действия за модернизация и благоустройство на градовете в българските земи са предприети в Дунавския вилает по време на управлението на Мидхат паша, като те включват изграждането на нова и модерна улична мрежа, поставяне на каменна настилка (*калдъръм*) и на фенери за нощно осветление по главните улици и чаршиите на градовете, строителство на нови административни и обществени сгради, вземане на мерки за подобряване на хигиената, за озеленяване и водоснабдяване на селищата, за откриване на болнични заведения и сиропиталища в по-големите градове във вилаета (Pletnyov, 1976, pp. 77–85; Bakardzhieva, 2009, pp. 78–85). Предприетите мероприятия за благоустройство и хигиенизиране на градовете се провеждат под контрола на учредените по европейски образец *градски съвети* (*беледие меджлиси*), в състава на които влизат както чиновници от администрацията, така и изборни представители на различните религиозни и етнически общности (Дунав, I, 42, 15 декември 1865; II, 58, 20 март 1866; Tafrova, 2010, pp. 128–134; Sahara, 2011, pp. 31–48).

Освен Дунавския вилает, през втората половина на 60-те и през 70-те години на XIX в. мероприятията за модернизация и благоустройство на градовете обхващат и българските земи на юг от Балкана, включени в състава на Одринския вилает. Отново обаче се констатира липсата на последователност и постоянство в политиката на османските власти в тази насока поради различни проблеми от административно, финансово и пр. естество. Учредените в българските провинции на империята градски съвети (а също така и вилаетските управления) разполагат

с лимитирани средства за извършването на благоустройствени дейности, което възпрепятства осъществяването до Освобождението на редица от по-значимите градоустройствени и инфраструктурни проекти (Muchinov, 2024, pp. 205–224).

Заклучение

Изложената информация позволява да се обобщи, че развитието на градовете в българските земи под османска власт през XIX в. е изправено пред редица сериозни проблеми от различен характер – най-вече от политико-административно, икономическо и санитарно-хигиенно естество. През епохата на Танзимата и най-вече през третата четвърт на XIX в. османските власти и населението в българските земи полагат усилия за справяне с тези проблеми, които представляват сериозна пречка не само за процеса на урбанизация, но и за цялостното стопанско и демографско развитие на обитаваните от българи балкански провинции на Османската империя. Тези усилия дават определен резултат – най-вече по отношение на подобряването на сигурността, ограничаването на разпространението на епидемичните заболявания и благоустройството на градските средища в българските земи. В резултат на това се подобряват условията за живот в градовете, засегнати от настъпващите модернизационни промени – в социално-битово, санитарно и пр. естество. Същевременно новопостроените или ремонтирани пътни артерии довеждат до активизиране на търговските връзки и до стопанско оживление не само в градските средища, но и в прилежащите им населени места. Всичко това стимулира процеса на урбанизация в българските земи от двете страни на Балкана и води до нарастване на градското население в региона – както като абсолютен брой, така и като относителен дял от общото население, обитаващо проучваното пространство.

REFERENCES:

- Bairoch, P., G. Goertz, 1986. Factors of urbanisation in the nineteenth century developed countries: A descriptive and econometric analysis. *Urban Studies*, 23, pp. 285–305.
- Bakardzhieva, T., 2009. *A step ahead of the time. The reformer statesman Midhat Pasha (1822–1884)*. Ruse: Avangard print. [Бакърджиева, Т., 2009. *На крачка пред времето. Държавникът реформатор Мидхат паша (1822–1884)*. Русе: Авангард принт].
- Dumont, P., 1999. The period of reforms (Tanzimat) (1839–1878). In: *History of the Ottoman Empire*. Ed. by R. Mantran. Sofia: Riva, pp. 472–535. [Дюмон, П., 1999. Периодът на реформите (Танзимат) (1839–1878). В: *История на Османската империя*. Под ред. на Р. Мантран. София: Рива, с. 472–535].

- Gençer, C. İ., I. Çokuğraş, 2016. Regulation of Urban Space in the Ottoman State: The Case of Istanbul (1820–1900). *Megaron, E-Journal, Faculty of Architecture, Yildiz Technical University*, Vol. 11, No. 1, pp. 1–14.
- Georgieva, G., 2023. The Factors of Economic Growth of the Mountain Settlements in the Region of Stara Planina in 19th Century. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 8, pp. 336–347. [Георгиева, Г., 2023. Факторите на икономически растеж на старопланинските селища през XIX век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. VIII, с. 336–347].
- Kanitz, F., 1995. *Danube Bulgaria and the Balkans. Historical-geographic-ethnographic travel studies from 1860 to 1879*. Vol. 3. Sofia: Borina. [Каниц, Ф., 1995. *Дунавска България и Балканът. Историко-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860 до 1879 г.* Т. III. София: Борина].
- Manolova-Nikolova, N. 2004. *The “Plague years” (1700–1850)*. Sofia: IF-94. [Манолова-Николова, Н., 2004. *Чумавите времена (1700–1850)*. София: ИФ-94].
- Marcheva, I., 1997. Social dimensions of urbanization in Bulgaria after the Second World War. *Balkanistischen forum / Balkanistic Forum*, № 2, pp. 119–130 [Марчева, И., 1997. Социални измерения на урбанизацията в България след Втората световна война. *Балканистичен форум / Balkanistic Forum*, кн. 2, с. 119–130].
- Muchinov, V., 2013. *Migration Policy of the Ottoman Empire in the Bulgarian Lands during the 19th century (until 1878)*. Sofia: Publishing house “Regalia-6”. [Мучинов, В., 2013. *Миграционна политика на Османската империя в българските земи през XIX век (до 1878 г.)*. София: Издателство „Регалия-6“].
- Muchinov, V., 2016. Ottoman Policies on Circassian Refugees in the Danube Vilayet in the 1860s and 1870s. *Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasian Studies (JOCAS)*, Vol. 2, № 3, pp. 83–96.
- Muchinov, V., 2020a. Cholera Epidemics in the Bulgarian Lands in the 1860s and 1870s and the Measures of the Ottoman Authority to Limit Their Dissemination. *Istoricheski pregled / Historical Review*, № 3, pp. 81–112. [Мучинов, В., 2020a. Холерните епидемии по българските земи през 60-те и 70-те години на XIX век и мерките на османската власт за ограничаване на тяхното разпространение. *Исторически преглед*, кн. 3, с. 81–112].
- Muchinov, V., 2020b. “Our Village Was Proclaimed a Town”: Granting of Urban Status to Major Settlements in Stara Planina Region in the Third Quarter of the 19th Century. – *Études balkaniques*, № 3, pp. 467–480.
- Muchinov, V., 2022. Impact of the Changes in the Administrative and Territorial Structure of the Ottoman Empire on the Development of Cities in the Bulgarian

- Lands During the 19th Century (Until 1878). *Epoхи – Epochs*, Vol. 30, № 1, pp. 34–48. [Мучинов, В., 2022. Влияние на промените в административно-териториалното устройство на Османската империя върху развитието на градовете в българските земи през XIX в. (до 1878 г.). *Епохи*, Т. 30, кн. 1, с. 34–48].
- Muchinov, V., 2024. *Urbanization in the Bulgarian lands under Ottoman rule during the 19th century (until 1878)*. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences. [Мучинов, В., 2024. *Урбанизацията в българските земи под османска власт през XIX век (до 1878 г.)*. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“].
- Mutafchieva, V., 1993. *Kirdzhalis Times*. Second edition. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences. [Мутафчиева, В., 1993. *Кърджалийско време*. Второ издание. София: Издателство на Българската академия на науките].
- Palairet, M., 2005. *The Balkan Economies 1800–1914: Evolution without Development*. Sofia: Apostrofi. [Паларе, М., *Балканските икономики 1800–1914: Еволюция без развитие*. София: Апострофи].
- Peukovska, P., 2019. *Demographic Aspects of Migrations in Bulgaria 1912–1944*. Sofia: Institute for Historical Studies at the Bulgarian Academy of Sciences. [Пейковска, П., 2019. *Демографски аспекти на миграциите в България 1912–1944 г.* София: Институт за исторически изследвания при БАН].
- Pletnyov, G., 1976. Administrative and economic policy of the Turkish authority in the Danube Vilayet (1864–1868). *Works of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Faculty of History*. Vol. XIII, № 3, pp. 1–92. [Плетньов, Г., 1976. Административно-стопанска политика на турската власт в Дунавския вилает (1864–1868 г.). *Трудове на Великотърновския университет „Кирил и Методий“*, Факултет за история. Т. XIII, кн. 3, с. 1–92].
- Roussev, I., 2016. How Many and Which Were the First Factories in the Bulgarian Lands Before the Liberation in 1878? Attempt of Analysis Relying on the Sources and the Historiography. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*. Vol. 1, pp. 33–55. [Русев, И., 2016. Колко и кои са първите фабрики в българските земи до Освобождението (1878 г.)? Опит за извороведски и историографски анализ. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания*. Т. I, с. 33–55].
- Sahara, T., 2011. The Ottoman City Council and the beginning of the modernisation of urban space in the Balkans. In: *The City in the Ottoman Empire. Migration and the Making of Urban Modernity*. Ed. by U. Freitag, M. Fuhrmann, N. Lafi and F. Riedler. SOAS/Routledge Studies on the Middle East, pp. 26–50.

- Shterionov, Sht., 2012. *Demographic development of the Bulgarian lands during the Revival*. Veliko Tarnovo: Faber. [Щерионов, Щ., 2012. *Демографско развитие на българските земи през Възраждането*. Велико Търново: Фабер].
- Tafrova, M., 2010. *The Tanzimat, the Vilayet Reform and the Bulgarians. The administration of the Danube vilayet (1864–1876)*. Sofia: Gutenberg. [Тафрова, М. 2010. Танзиматът, вилаетската реформа и българите. Администрацията на Дунавския вилает (1864–1876). София: Гутенберг].
- Todorov, N., 1972. *The Balkan City of the 15th-19th Centuries. Socio-Economic and Demographic Development*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Тодоров, Н., 1972. *Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие*. София: Наука и изкуство].
- Vezenkov, A., 1999. Urbanization in Bulgaria before World War Two: Pace and Character. *Minalo*, № 3, pp. 56–69. [Везенков, А., 1999. Урбанизацията в България до Втората световна война: темпове и характер. *Минало*, 3, с. 56–69].
- Vezenkov, A., 2001. Urbanization Process and Demographic Changes in Bulgaria (1944–1989). PhD Thesis. Sofia: Sofia University “St. Kliment Ohridski”. [Везенков, А., *Урбанизация и демографски изменения в България (1944–1989)*. Дисертация за присъждане на ОНС „Доктор“. София: СУ „Св. Климент Охридски“].

Correspondence address:

Ventsislav Muchinov – Associate Professor, DSc

Institute for Population and Human Studies,

Bulgarian Academy of Sciences

Department of Demography

Akad. G. Bonchev Str., Bl. 6, 1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: vencim_80@abv.bg

SCOPUS Researcher ID: 57214930612